

УДК 130.31

ДУХОВНЕ ЗДОРОВ'Я ЯК ЧИННИК РЕГУЛЯЦІЇ
ЛЮДСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Т. В. Бикова, пошукувач кафедри філософії ХНПУ
імені Г. С. Сковороди

У статті розглянуто духовне здоров'я як чинник регуляції людської агресії. Духовне здоров'я схарактеризовано як здатність особистості до продуктивного самовизначення і життєтворчості. Розкрито потенціал духовного здоров'я для трансформації «злаякісної» агресії у «доброякісну». Схарактеризовано духовну соціалізацію як особливий соціальний механізм формування і зміцнення духовного здоров'я.

Ключові слова: людська агресія, «злаякісна» і «доброякісна» агресія, духовне здоров'я, продуктивне самовизначення і життєтворчість, духовна соціалізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток сучасної цивілізації, на думку багатьох дослідників, характеризується зростанням тенденцій дегуманізації. Причому, ці тенденції мають системний характер і знаходять прояв в усіх сферах людського життя – суспільній практиці, міжлюдських взаєминах, в індивідуальному життєздійсненні людини. Зростання цих тенденцій супроводжується ескалацією агресії, яка із антропологічного чинника самозбереження і виживання людини перетворюється на антропологічну загрозу для подальшого продуктивного розвитку людини і як особистості, і як представника людського роду.

Поширення у суспільному житті багаточисельних деструктивних форм прояву людської агресії свідчить про те, що само суспільство є духовно хворим на злаякісну агресію. Адже «виживання» і життєвий успіх у сучасному суспільстві все більше потребують від людини проявів жорстокості і насильства як по відношенню до зовнішнього світу, так і по відношенню до самої себе. У ринковому суспільстві орієнтованому на масове виробництво і споживання матеріальних благ, де життєвий успіх асоціюється, насамперед, із його зовнішніми, речовинними атрибутами, у взаємовідносинах між людьми утверджується принцип «людина людині – товар» і, тим самим, руйнується така основа взаємодії між людьми як прив'язаність. А саме вона, на думку І. Ейбл-Ейбсфельдта є тим, що протистоїть агресії в усіх суспільствах. Порушення балансу між агресивністю і прив'язаністю призводить до того, що людина не може реалізувати свої емоційні потреби у спілкуванні, а також і в усамітненні. Домінування у структурі характеру особистості ворожості і агресивності призводить до деградації особистості, її зміст звужується до

тотальної ворожості до Іншого. Звідси постає потреба знаходження тих соціокультурних механізмів і чинників, які б сприяли гуманізації міжлюдських відносин, а відтак і трансформації «злочи́ясних» форм індивідуальної агресії у «доброякісні».

Дегуманістичні тенденції в сучасному соціумі, які набули загрозливого масштабу, свідчать про суттєвий розлад у духовному світі людини і на особистісному рівні. Інфляція і дифузія духовних цінностей, що відбувається у суспільстві масового споживання і розваг, призводять до утвердження егоманії і консьюмерізму у якості визначальних світоглядних настанов особистості. Така ціннісно-сміслова дезорієнтація особистості підриває її здатність до продуктивного смислотворення і ціле покладання. Духовна спустошеність, відсутність міцних внутрішніх духовних основ підривають здатність особистості до повноцінного духовного розвитку і самореалізації, підривають її життестійкість і здатність гідно долати життєві труднощі і кризи. Усі ці духовні негаразди можна діагностувати як духовну хворобу особистості, оскільки у фізіологічному плані хвороба і означає певний розлад у функціонуванні живого організму, його нездатність під час хвороби функціонувати у нормальному режимі життєздійснення.

Отже порушення духовного здоров'я є глибинною причиною ескалації деструктивної агресії, що спостерігається у сучасному житті суспільства та на індивідуальному рівні. Виходячи з усього вище зазначеного і була визначена **мета** даної статті – розглянути духовне здоров'я як чинник регуляції людської агресії.

Стан наукового опрацювання проблеми. Для досягнення поставленої мети ми маємо розглянути і пов'язати між собою дві теоретичні площини – духовне здоров'я особистості і чинники регуляції людської агресії. Обидва вони постають як достатньо розгалужені проблемні простори, але розробляються переважно у межах педагогічної і психологічної наук. Особливо це стосується проблематики духовного здоров'я особистості. Більш за те, концептуальне оформлення поняття «духовне здоров'я» залишається у філософії ще далеко не вирішеною проблемою, хоча певні передумови для цього наявні у філософському дискурсі духовності. У своєму дослідженні ми будемо спиратися на теоретичний доробок екзистенціально орієнтованих мислителів, як західних (К.-О. Больнов, М. Гайдеггер, С. К'єркегор, Е. Левінас, А. Маслоу, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр, В. Франкл, Е. Фромм, К. Ясперс та інш.), так і вітчизняних (М. Бердяєв, А. Горак, С. Кримський, Г. Сковорода, І. Степаненко, В. Табачковський, Н. Хамітов, Л. Шестов, В. Шинкарук та інш.). Для осмислення духовного стану сучасного суспільства ми будемо спиратися на дослідження Т. Адорно, З. Баумана, У. Бека, Ж. Бодрійяра, Ю. Габермаса, Е. Гідденса, О. Гьоффе, Х. Йонаса, М. Кастельса, Ж. Липовецького, Е. Тоффлера, М. Фуко, Ф. Фукуями.

При осмисленні можливостей регуляції людської агресії ми будемо спиратися на теоретичний доробок тих науковців (А. Адлер, В. Джеймс, Р. Крафт-Ебінг, З. Фрейд, Е. Фромм, Л. Берковиць, Р. Берон і Д. Річардсон, Д. Зільманн, К. Лоренц, А.П. Назаретян, А. А. Налчаджян та інш.), які довели, що агресія у своїй основі має два фундаментальних інстинкти, що невідривно пов'язані між собою – смерті і життя, руйнування і любові. Відповідно склалося розуміння про бінарність агресії, яке одним із перших концептуально оформив і обґрунтував Е. Фромм – агресія може бути доброякісною (конструктивною) і злоякісною (деструктивною). За усієї умовності розрізнення цих двох типів агресії, головна відмінність між ними полягає у намірах, які передують проявам агресивності на рівні поведінки. У доброякісному типі агресії злий намір нанести комусь шкоду відсутній, тоді як у злоякісному він набуває вихідного значення.

У дослідженнях Ю. Антоняна, Е. Аронсона, Р. Берона і Д. Річардсон, К. Бютнера, К. Гаджієва, С. Грофа, А. Гуггенбюль-Крейга, Л. Демоза, Р. Докінза, Д. Долларда, О. Кернберга, Е. Кречмера, І. Лисака, Т. Румянцевої, Е. Шелдона, С. Уошборна та інших агресія розглядається як складний багатомірний феномен, що має різні прояви, типи, породжується цілою низкою факторів – зовнішніх і внутрішніх, біологічних і соціальних, суспільних та індивідуально-психологічних, невротичних і виховних тощо.

В українській філософії проблема агресії є ще недостатньо розробленою (І. Алексеєнко, О. Базалук, Л. Балабанова, О. Бандурка, В. Друзь, Л. Кейсевич, В. Кришталь та інші). По суті, в українській філософії тільки в останній час з'явилися праці, переважно молодих науковців, де проблема агресії та її проявів виступає безпосереднім предметом дослідження (А. Данилюк, Г. Зубань, О. Качмар, О. Коломієць, Р. Петренко, Б. Фельдман, Н. Чеботарьова та інші). Але їй присвячені переважно не фундаментальні монографії, а наукові статті і кандидатські дисертації, виконані у теоретичних площинах соціальної філософії, соціології, політології, психології. Філософсько-антропологічний вимір проблеми агресії і до сьогодні залишається системно не розкритим. Так само, як і взаємозв'язок агресії і стану духовного здоров'я. Це надає нашому дослідженню не тільки практичної актуальності, а й теоретичної значущості.

Виклад основного матеріалу. У теоретичному дискурсі агресії все більше утверджується думка, що агресія є атрибутивною властивістю людини і належить до необхідних біологічних механізмів самозбереження і виживання виду, зокрема і виду *Homo sapiens*. Ця думка знайшла підтвердження в етологічних дослідженнях. Одним із перших її переконливо обґрунтував К. Лоренц. Він дійшов висновку, що «агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами «інстинкту смерті», – це такий же інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах так само, як і вони, служить для збереження виду і свого

життя» [1, с. 5]. Відтак існує і певна згода у розумінні того, що агресивність, як природно обумовлений стан людини, викоренити неможливо. Вона є необхідним способом реагування на зовнішню загрозу. Але така реакція зовсім необов'язково виражається в негативних і деструктивних формах. На особливу увагу у даному контексті заслуговує висновок Е. Фромма, що на відміну від біологічно адаптивної агресії («доброякісної», конструктивної), біологічно неадаптивна («злаякісна», деструктивна) не закладена у філогенезі, є специфічною лише для людини і в її основі знаходиться не інстинкт, а певний людський потенціал, який має коріння в умовах існування людини – соціальних, культурних, екзистенціальних [2]. Виходячи із цього висновку перед дослідниками постає питання: яким чином можлива трансформація «злаякісної» агресії у «доброякісну», якими засобами можливо запобігти деструктивній агресії, регулювати і контролювати її прояви?

Злаякісний тип агресії знаходить прояв у різноманітних формах ворожого ставлення особистості до інших людей, світу у цілому. Причин такого ворожого ставлення може існувати багато. Але найбільш глибинною з них є брак самоповаги і упевненості в собі, які і можуть бути діагностовані як «духовна хвороба». У свою чергу, в основі самоповаги лежить любов до себе. У цілому, любов – це головний антипод ворожнечі. Тож формування духовного здоров'я особистості як основи культури її самозбереження, а ширше і самозбереження людства (і як людяності, і як людської цивілізації за О. Гьоффе) має розпочинатися із пробудження в особистості любові до себе і любові до світу. А оскільки любов завжди сполучена із відповідальністю за предмет, на який вона спрямована (А. де Сент Екзюпері), то формування в особистості любовного ставлення до себе і світу означає формування і відповідального ставлення. Недаремно саме принцип відповідальності у сенсі Г. Йонаса [3] покладається зараз в основу етики, політики, життєдіяльності людини у цілому. Отже, саме у любові приховані головні «ліки» від гніву, ненависті, агресії, ворожнечі. Людина, що не любить саму себе, не здатна по-справжньому полюбити й іншого (Е. Фромм). Разом з любов'ю приходить пошана і самоконтроль, без яких неможливо вибудовувати з соціумом гармонійні стосунки. Лише той, хто істинно любить себе і людей, здатен погоджувати свої дії з інтересами інших, ставитись до них толерантно. Така людина повною мірою усвідомлює, що, лише живучи за принципом не спричинення зла, а також усвідомлюючи, що твоя свобода закінчується там, де починається свобода іншої людини (Дж. Ст. Мілль) можна досягти відчуття внутрішнього спокою, гармонії і щастя, які і є суб'єктивними свідченнями духовного здоров'я.

За визначенням І.В. Степаненко, духовність – це ціннісно-сміслова форма людини і її буття в світі. Це здатність до засвоєння і продукування надутілітарних цінностей і смислів [4]. Таким, чином, ще один напрям зміцнення

духовного здоров'я особистості – це формування у неї здатності до продуктивного цілепокладання і смислотворення. Першою і основною причиною проблем самовизначення і подальшої продуктивної самореалізації особистості є нездатність знайти сенс життя, що породжує відчуття безглуздя життя, своєї зайвості у світі. А таке відчуття, у свою чергу, породжує фрустрацію і ресентимент, які виступають психологічними джерелами агресії.

Пошук сенсу життя виражається у світовідношенні людини. Маючи ті або інші моральні і життєві цінності, особистість в їх світлі осмислює себе і навколишній світ і відповідно вибудовує свої стосунки із собою, іншими людьми, суспільством, природою, світом у цілому. Маючи перед собою мету, особистість виробляє стратегію життя і визначає засоби її реалізації. Саме здатність до продуктивного цілепокладання і смислотворення визначає і здатність людини до життєтворчості. Важливим у цьому зв'язку є залучення особистості до горизонтів загальних значень, у тому сенсі, як їх визначив Ч. Тейлор [5]. Якщо людина не буде розуміти того, що має значення для всіх, то для неї врешті решт нічого взагалі не буде мати значення, а процедура самовизначення перетвориться на довільну спонтанність при обранні того чи іншого образу себе. Тому для запобігання агресії необхідно щоб особистість прагнула до творчого саморозвитку, але так, щоб збагачувати свій внутрішній світ не лише в ім'я самоудосконалення, але і позитивних соціокультурних і моральних перетворень в суспільстві, орієнтуючись на універсальні, загальнолюдські, а також національні цінності, що акумулюють продуктивну культурну традицію.

Духовне здоров'я людини передбачає певний спосіб мислення і ставлення до навколишнього світу, залежне як від природної обдарованості, так і від уміння будувати свої взаємини в соціумі відповідно до існуючих норм і правил. Надмірну ворожість по відношенню до оточуючих може проявляти розбещена людина, не здатна контролювати свою поведінку, яка звикла до всюдозволеності. Таку людину можна схарактеризувати слід за І.О Ільїним як таку, у якій душевні можливості незчисленні, а духовних обмежень немає. Тому важливою складовою духовного здоров'я можна вважати здатність до самодисципліни, самоконтролю, самообмеження. Але врешті решт, одним із визначальних системних критеріїв духовного здоров'я людини можна вважати прагнення до продуктивної творчості та досягнення рівня відповідальної життєтворчості Тут ми виходимо із тієї системної зв'язки, яку побудував М.О. Бердяєв: Духовність – Свобода – Творчість – Особистість. У творчості людина самореалізує і розвиває свій духовний потенціал, виходить за межі повсякденності і набуває свободи. Усе це сприяє розширенню меж індивідуальних можливостей, що виводять особистість на новий рівень духовного розвитку і саморозвитку у формі життєтворчості і стає передумовою гуманізації суспільного життя.

Але як спрямувати людину на цей шлях творчого і продуктивного життєздійснення, на шлях, зміцнення свого духовного здоров'я і приборкання своєї агресії? На нашу думку тут важливе значення може мати духовна соціалізація.

У цілому, соціалізація – це процес засвоєння людиною прийнятих у суспільстві соціальних цінностей, норм, моделей поведінки у результаті якого людина стає особистістю із визначеною структурою соціальних якостей. Таким чином, вже процес соціалізації виступає суттєвим регулятивним чинником людської агресії. Внаслідок соціалізації в особистості формується уявлення про соціально припустимі способи реагування у випадку зовнішньої загрози, а також необхідні для соціально адаптованої поведінки механізми саморегуляції і самоконтролю. Духовна соціалізація – це спеціальний соціальний механізм конституювання духовних основ особистості, формування і розвиток у неї потреби і здатності до самозаглиблення у свій внутрішній духовний світ для самовизначення і подальшого відповідального і продуктивного життєздійснення.

Духовну соціалізацію особистості доцільно розглядати як основу загального процесу особистісної соціалізації, оскільки вона конститує духовні основи особистості в їх цілісності і взаємозв'язку, відкриває людині світ духовних цінностей і смислів, залучає її до горизонтів над утилітарно і над особистісно значущого. Тим самим духовна соціалізація здатна подолати замкнутість людини на самій собі, своїх сиюминутних матеріальних потребах і прагненнях. Таке подолання егоманії, яка призводить людину не тільки до відчуження від інших людей, а і до самовідчуження, є важливим запобіжником такої деструктивної форми агресії, як вороже ставлення до світу.

У процесі духовної соціалізації формуються духовно-моральні й морально-етичні орієнтації індивіда як визначальні у його стосунках зі світом, іншими людьми, самим собою. Серед таких духовно-моральних орієнтирів важливими запобіжниками «злоякісної» агресії є самоповага і взаємність, які лежать в основі толерантності як універсальї сучасної європейської культури.

Духовна соціалізація являє собою процес не тільки духовної адаптації особистості до вже наявних ціннісно-сміслових підстав духовного й соціального буття, а і розвиток продуктивно-творчих здатностей особистості, її здатностей засвоювати і продукувати нові духовні цінності і смисли. Такий розвиток конструктивно-інновативних творчих здатностей і ціннісних орієнтацій також є важливим чинником запобігання «злоякісної» агресії. Адже, як відомо, нездатність до продуктивної самореалізації, особистісна нереалізованість у житті є потужними джерелами деструктивної агресії, так само, як і страх перед новим. Як переконливо довів І. Ейбл-Ейбесфельд, – у поведінковому аспекті страх перед новим, невідомим призводить до зменшення

кількості рішень на основі орієнтовано-дослідницької діяльності, ідеально-плануючої функції і все більшого значення набувають неконтрольовані імпульси, агресивність [6]. Навіщо щось вивчати, пізнавати, коли насиллям, агресивністю можна швидше досягти мети. І у структурі характеру особистості починають домінувати ворожість і агресивність. Але це призводить до деградації особистості, її зміст звужується до тотальної ворожості до Іншого. Можна зробити висновок, що у процесі духовної соціалізації особистість через її залучення до ціннісного поля духовної культури формує і розвиває свою духовність, розвиває і самореалізує свої продуктивно-творчі потенції, і стає здатною спрямовувати свої агресивні імпульси у творче і життєтворче русло.

Висновки. Якщо «злаякісна» складова агресії не є родовою ознакою людини і не є природженою, то з нею можна боротися, її можна регулювати. Але оскільки вона також має власні онтологічні коріння, то не можна просто її усунути, замінивши одну модель поведінки особистості іншою. Тут потрібна кропітка і системна робота, оскільки «злаякісна» складова агресії укорінена у людському характері, у людських пристрастях, за якими криються хоча і не природні, але не менш могутні екзистенційні причини. Для здійснення трансформації деструктивної агресії у конструктивну потрібне формування і розвиток в особистості здатності до позитивного ціле покладання, здатності до продуктивної життєтворчості, любовного і відповідального ставлення до життя – як чужого, так і свого власного. Тут також може стати у нагоді положення Е. Фромма, що «злаякісна» агресія спричиняє біологічну і соціальну шкоду, причому не тільки жертві, а й самому агресору. В основу трансформації «злаякісної» агресії у «доброякісну» має бути покладене формування в особистості етики відповідальності, для якої притаманне узгодження ідей свободи, взаємності і справедливості. Одним із засобів такої трансформації може виступити духовна соціалізація як механізм формування і зміцнення духовного здоров'я особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц [Пер. с нем.]. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.
2. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм [Пер. с нем. Э.Телятниковой]. – М.: АСТ, 2004. – 635 с.
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас [Пер. з нім]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
4. Степаненко І.В. Духовність: філософські конструкти і соціокультурні репрезентації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.04 «філософська антропологія та філософія культури» / І.В. Степаненко. – К., 2004. – 32 с.
5. Тейлор Ч. Етика автентичності / Чарльз Тейлор [пер. з англ., заг. ред. А. Васильченко]. – К.: Дух і Літера, 2002. – 128 с.

6. Eibl-Eibesfeldt I. Human ethology. — N. Y.: Aldine de Gruyter, 1989. — 370 p.

ДУХОВНОЕ ЗДОРОВЬЕ КАК ФАКТОР РЕГУЛЯЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ АГРЕССИИ

Быкова Т.В.

В статье рассмотрено духовное здоровье как фактор регуляции человеческой агрессии. Духовное здоровье охарактеризовано как способность личности к продуктивному самоопределению и жизнотворчеству. Раскрыт потенциал духовного здоровья для трансформации «злокачественной» агрессии в «доброкачественную». Охарактеризовано духовную социализацию как особый социальный механизм формирования и укрепления духовного здоровья.

Ключевые слова: человеческая агрессия, «злокачественная» и «доброкачественная» агрессия, духовное здоровье, продуктивное самоопределение и жизнотворчество, духовная социализация.

SPIRITUAL HEALTH AS A FACTOR IN THE REGULATION OF HUMAN AGGRESSION

Bykova T.V.

The article describes spiritual health as a factor in the regulation of human aggression. Spiritual health is characterized as an individual's capacity for productive self-determination and life creation. The potential of spiritual health for the transformation of "malignant" aggression to "benign" was discovered. Spiritual socialization as a special social mechanism of formation and strengthening of spiritual health was described. It is concluded that the basis for the transformation of the "malignant" aggression to "benign" should be based on the formation of personality in the ethics of responsibility, which is characterized by a harmonization of the ideas of freedom, reciprocity and justice.

Keywords: human aggression, "malignant" and "benign" aggression, spiritual health, productive self-determination and life creation, spiritual socialization.